

Tóth Sándor örnagy, főiskolai tanársegéd:

A MODERN POLITIKAI RENDSZEREK KIALAKULÁSA ÉS
POLITOLÓGIAI JELLEMZŐI

A politikai rendszerek történetileg kialakult, és a társadalmi totalitás egésze által meghatározott társadalmi alrendszerek. A polgári forradalmakat követő időszak legjelentősebb makrotársadalmi strukturális változása az, amit a "polgári társadalom" és a "politikai állam" szétválásának nevezünk. A magántulajdonon alapuló "politikai állam" szétválása együttjárt a két társadalmi alrendszer között egy bonyolult közvetítő mechanizmus kialakulásával.

A modern társadalom e három fő viszonyrendszerét és értelmezési tartományát megközelítően tisztán, kizárólag a nyugat-európai történelmi fejlődés produkálta. Ez, az ebben a régióban és történelmileg elsőként végbement tőkés fejlődés milyenségéből és menetéből, klasszikus voltából adódott.

a/ A "civil társadalom" a tőkés termelés, a tulajdonosi individualizmus, a pénz, a képzettség, az érdekek, a magánélet és érintkezés világa, a politikai akarat képződésének terepe és közege. A civil társadalom úgy mentesül a politikai állam direkt befolyása alól, hogy azt a saját függőségébe vonja. A politikai állam rendeltetése a civil társadalom élete és békéje feletti őrökösés: a tőkés termelés és piac külső beavatkozásoktól mentes működésének és az érték többlet zavartalan elsajátításának biztosítása, a "szent és sérthetetlen" magántulajdon védelme.

b/ A "politikai állam" a hatalomra jutott uralkodó osztály politikai főhatalmát megtestesítő államszervezet és közigazgatás, másrészt a társadalom tagjai (az állampolgárok) elvont jogi egyenlőségét és szabadságát intézményesen reprezentáló formális politikai közösség. A két viszonylat közül az első a fő és meghatározó, de azért a második sem mellékes, s főleg nem az lehetőségeiben és perspektívájában.

A formális egyenlőség és szabadság kinyilvánítása nagyleptékű és ígéretes történelmi progressziót jelentett. Az "alattvaló" elődhoz képest az

"állampolgár" (jóllehet eleinte még igencsak "absztrakt") emberi méltóság-hoz jutott, több lehetőséget és nagyobb szabadságot kapott képességeinek fejlesztésére és érdekeinek érvényesítésére. A formális egyenlőségben és szabadságban rejlő lehetőségek a történelem során (a tudományos-technikai haladás nyomán és a dolgozók követeléseivel eredményeként) egy olyan lépésről lépésre kikényszerített politikai modernizációban váltak valóra, amely magát a politikai rendszert nyitottabbá tette.

c/ A közvetítő rendszer a "civil társadalom" és a "politikai állam", pontosabban a modern gazdasági és politikai rendszer történelmileg változó összekapcsolódásának, aktív viszonyrendszerének relatíve önálló megszerveződése. Fő funkciója a kétirányú közvetítés. Fokozatos kiépülése a tőkés fejlődés meghatározott szakaszán következett be. Intézményei és mechanizmusai a keletkező új gazdasági és politikai szükségleteknek megfelelően jöttek létre.

A modern politikai fejlődés kezdeti stádiumában a társadalmi életet dominálón a tőkés termelés és piac szabályozta. A közvetítő rendszer szerveződése a civil társadalom oldaláról kiindulva kezdődött meg. E folyamat keretében sor került az alapvető emberi és polgári jogok deklarálására, a parlamentarizmus meghonosítására a hozzá kapcsolódó szélesedő választójoggal és demokratikus képviselői rendszerrel, a közvéleményt és a tömegtájékoztatást keretbe foglaló politikai nyilvánosság működtetésére stb. A kiépült és időlegesen stabilizálódott közvetítő rendszer még részleges és egyirányú: főként a civil társadalom elvárásait közvetítette a politikai állam felé és kritikai jelleggel arra irányult, hogy azt időről időre beszámoltassa, ellenőrizze és legitimációra szorítsa.

Az alapjaiban már teljes és kétirányú közvetítőrendszer megszerveződése a modern gazdasági és politikai rendszer létrejöttével vált szükségessé. A tőkés fejlődés előrehaladásával a gazdasági és a politikai rendszer már külön-külön a társadalom egészét sajátosan átfogó és kifejező szféraként jelent meg, s egyszerre egymással kölcsönhatásban és autonóm módon is fejlődtek. Kölcsönös feltételezettségük és áthatásuk mellett szüntelenül elhatárolódtak és összekapcsolódtak, korlátozták és szolgálták egymást, elmentódtak és megfelelték egymásnak. Az időnként megteremtődött ideiglenes egyensúlyukat állandóan felborították a történelmi változások, szakadatlanul téve kölcsönös alkalmazkodásuk ellentmondásos folyamatát. Mindez közös talaja és háttere volt autonóm fejlődésüknek.

A gazdasági rendszer öntörvényűen fejlődött, elveszítve áttételek nélküli közvetlen kapcsolatát a politikával. A közvetlen kapcsolat kiiktatásával a gazdasági érdekek többé már nem juthattak direkt módon politikai kifejeződéshez és képviselethez, ehhez előbb politikává kellett válniuk. A politikai rendszer ugyancsak öntörvényűen, a gazdaságnak már csak "végső fokon" megfelelően fejlődött, s aktív szerepvállalásával rohamosan bővítette és mélyítette befolyását. A szolgáltató államot felváltotta a szervező állam, a közigazgatás fokozódó elkülönülésével és szerepének növekedésével.

A modern politikai rendszerek kialakulásának főbb tendenciái és alapfolyamatai (a tendenciákat számokkal, az alapfolyamatokat betűkkel jelölöm):

/A modern társadalom kialakulása mint a "nagy szférák" leválása a "másodlagos" társadalomról a XIX. században ment végbe./

A XIX. században:

1./ Funkcionális differenciálódás

a/ A társadalom kettéválik polgári társadalomra és politikai államra, amelyet egy jogi-alkotmányos aktus is rögzít és szentesít. Ezzel voltaképpen egyrészt a politika mint az osztálytársadalmi irányítási funkciók rendszere önállóul a társadalommal szemben és különálló szféraként föléje emelkedik, másrészt egyidejűleg az állam kivonul a magán-szférákból, s így azok is relatíve önállósulnak vele szemben, a magánélet a közélettől, a magánjog a közjogtól, a vagyoni helyzet az állampolgári lététől, s végül, de nem utolsósorban a termelés a politikai-hatalmi viszonyoktól.

b/ A polgári társadalomban - avagy talán inkább mögött - megjelenik egyik mozzanatként a termelésnek a gazdasággá szerveződő önálló társadalmi szférája az összes többivel szemben. A gazdaság a társadalom legelső szervezett-formalizált alrendszere. Ez az aktív agresszív és dinamikus alrendszer tehát egyfelől igen erős integrációt termel - azok közös érdeke, akik az osztálytársadalmi munkamegosztásban részt vesznek - másfelől rombolja a társadalmi kohéziót és ezért védekezésre - a gazdaság külső szabályozására - készíti az egész társadalmat.

A funkcionális differenciálódás két alapvető folyamata ezek szerint szorosan összekapcsolódik.

2./ Strukturális differenciálódás

c/ A funkcionális differenciálódás első közelítésben még a totális egyszerű ártermelés szintjén is értelmezhető, ez azonban történelmileg tőkés ártermelés, létrehozza a társadalom duális strukturáját, osztály-szerkezetét: az uralkodó-elnyomó és a dolgozó-elnyomott osztályok markáns különválását. A polgári társadalom fogalma mögött megjelennek a dolgozó osztályok, vagyis maga a nép a szervezett hatalmat, az uralmat gyakorló uralkodó osztállyal vagy elittel szemben.

d./ A duális szerkezet végigfut a társadalom egészén, valamennyi szféráján és újabb szinttörésekre vezet. Elválik a háztartás a gazdaságtól, a kispolitika a nagypolitikától, a mindennapi kultúra a magaskultúrától, a magánéletiség-zártság a közéletiség-nyilvánosságtól, a személyes-baráti kapcsolatrendszer a személytelen-dologi kapcsolatrendszerektől, de továbbmenve a társadalmi osztályok is "dualizálódnak", azaz polarizálódnak, gazdasági és politikai uralkodó osztályra, nagyüzemi és kisüzemi munkásosztályra, régi és új középrétegekre és tovább.

3./ Mozgalmi-intézményi differenciálódás

e/ A kapitalizmus teremtette meg a társadalmi mozgalmakat, az intézmények és a mozgalmak éles differenciálódását és szoros kölcsönhatását. A polgári forradalmak egyben a társadalmi mozgalmak színre lépését jelentették azok szekularizált, azaz közvetlen, evilági, társadalmi-politikai célokra irányuló, belső társadalmi töltetet hordozó formájában. A 19. század tartalmát e vonatkozásban a társadalmi mozgalmak alkotják, amelyek az európai területek peremén átmennek az ideológikus nemzeti mozgalmakba. A "civil társadalom" az a szféra, amelyből feltörnek az új mozgalmak, hogy végül is új intézményekké szilárduljanak.

f/ A társadalom embere azonban nemcsak mozgalmi ember, hanem a szervezethez egy másik formáját is képviseli. A (polgári) társadalom egyben a spontánul szervezett egyesületek, kváziintézmények, érdekképviseleti szerveződések és egyéb önszerveződési formák gazdagon tagolt szférája. Ebben nem pusztán "fölülről" az állam visz rendet és ésszerűséget.

Az állam fölülről létrehozza vagy szabályozza az alul spontán módon kibontakozó formákat, ugyanakkor az érdekképviselői szervek alulról makrotársadalmivá, nagypolitikai erővé nőnek (szakszervezetek, pártok). A társadalom és a formalizált szférák határvonala tehát koronként és társadalmanként ugyancsak változó, illetve a két szint "fűrészfogszerűen" többszörösen behatol egymásba, s áthatja egymást.

A XX. században:

1./ Funkcionális differenciálódás

a/ Az állam irányítási funkciója rendkívüli módon felerősödik a társadalmi élet valamennyi területén. Az ellenkezője is igaz: sohasem volt ilyen erős a civil társadalom védekezése az állammal szemben, mint az utóbbi két évtizedben.

b/ A gazdaság etatizálódása és az állam gazdaságirányító funkcióinak erősödése a XX. század egyik fő tendenciája, amelynek révén a gazdaság elvesztette régi autonómiáját.

2./ Strukturális differenciálódás

c/ A munkásosztály vagy a dolgozó osztályok fogalma radikálisan átalakult, s ennek következtében a nép és az elit dualizmusa is egészen más tartalmat nyert. A polgári társadalom "népi" jelentéstartalma eltolódott a post-materiális értékrend felé, politikai érdekképviselője pedig a néppárti, a mindenki pártja (catch-all party) modell felé, vagyis csökken a polgári társadalom "baloldali" jellege.

d/ A társadalom mindennapi élete jelentősen gazdagodott és tovább differenciálódott, ugyanakkor nőtt az állami részvétel és befolyás a legtovábbi szférában is, mint szociális biztosítás és fölülről való beavatkozás. Az állam fölülről valósággal "elnyeli", de legalábbis túlszabályozza a mindennapi életként felfogott polgári társadalmat, amely egyrészt gazdagodik általa az egyes szférák - tömegkommunikáció, egészségügy stb. - fejlődése révén, másrészt az autonómia újabb és újabb formáit keresi vele szemben.

3./ Mozgalmi-intézményi differenciálódás

e/ A XX. század igazában a társadalmi mozgalmak százada, s ezért méltó végpontja a fejlett országokban az új társadalmi mozgalmak (például a zöldek) megjelenése. A század társadalmi mozgalmi a munkásmozgalomból nőttek ki, de számos vonatkozásban túl is léptek azon, hiszen követelményeik már az életkörülmények egész társadalmi komplexumának átalakítására irányulnak, s különösen az "egy témás" (single issue) mozgalmakban a társadalmi rétegek széles metszetét fogják át. A polgári társadalom újjászűlése tulajdonképpen ezekben a mozgalmakban mutatkozik meg a legerőteljesebben, már nem is fokozódó védekezésről, hanem kezdődő offenzíváról tanúskodnak ezek a mozgalmak, amelyek fő ideológiája a formalizált túlintézményesült szférák - legalábbis részleges - lebontása, visszatársadalmosítása.

f./ Az új társadalmi mozgalmak fellépése csak felfokozta a 20. században már erőteljesen meglévő tendenciáit a "kvázintézményesülés" előretörésére. Gomba módra szaporodnak az egyesületek és érdekképviseleti szervezetek, nemcsak hagyományos terepükön, az Egyesült Államokban, hanem Nyugat-Európában is. Az új társadalmi mozgalmak fellépése ebben annyiban jelent fordulatot, hogy tudatosan keresik a nem-állami típusú, autonóm bázisközösségek mint társadalmi önszervezési formák új típusait.

Parlamentarizmus - parlamenti funkciók

A modern rendszerek nem vallási, nem tradicionális alapon, hanem a nagyipari termelés bázisán álló, tudományosan és szakszerűen megalapozott irányítási és szervezeti mechanizmusokat működtető társadalmak. A modern politikai rendszerek funkcionálisan tagolt és szakszerűen működő intézményi szervezetei a XIX. század második felében jöttek létre, mint többpártrendszertű parlamenti demokráciák.

A modern politikai rendszerek kiépülésének folyamatában az állam szervezetén belül a parlament intézményének van a legfontosabb szerepe. A törvényhozói hatalom súlya a klasszikus kapitalizmus időszakában meghatározó jelentőségű és a későbbiek folyamán éppen ennek változása fejezi a politikai rendszer minőségi változásait. (A tömegpártok kialakulása előtt a parlament a politikai törekvések megfogalmazásának a színhelye, önmaga is

még a nyilvánosság terepe, ahol önálló képviselők maguk alkottak "pártoskodó" csoportokat a közvélemény utólagos kontrolljára.) A közvetítő szervezetek, pártok kialakulása után az állami akarat kialakításának folyamata a következő:

- a társadalom politikailag releváns köre (választójoggal, politikai képviseléssel rendelkezők) véleménnyilvánítása,
- a politikai sajtó és nyilvánosság más fórumai integrálják a szét-szórt véleményeket,
- a politikai pártok és más érdekszervezetek politikai programmá fogalmazzák a csoportérdekeket,
- a parlamentben döntési tartalommal, törvénnyé transzformálódik az érdektörekvés.

Ebben a folyamatban a modern tömegpártoknak (és a tömegsajtónak) igen jelentős szerepe van a parlamentbe bekerülő politikai törekvések előzetes kialakításában.

A modern parlamentarizmus lényege a következőképpen foglalható össze:

- átszámraztatott hatalom, amely a demokratikus választások alapján a "népszuverenitásból" ered;
- a parlamenti hatalom korlátozott, amely a többi hatalmi ágtól elválasztott, de egyidejűleg együttműködésre is kényszerül;
- eredetét tekintve alkotmányos és normatív garántált;
- a parlament feladatteljesítéséhez megfelelő mértékű és jellegű hatalommal rendelkezik (a funkciók meghatározzák a parlament hatalmának kiterjedtségét és korlátait is!);
- mint sajtós hatalmi szerkezet része a pártelvű politikai rendszernek, amelyben a parlamenti hatalomért a pártok rivalizálnak.

A XX. századi parlamentek sokfunkciós hatalmi intézmények, amelyeknek sajtós belső struktúrájuk és szervezeti rendszerük van.

A parlamentek legfontosabb funkciói:

1. Képviselési funkció: az érdekkonfliktusok nyíltá tételét és az érdekkompromisszumok megteremtését biztosítja. Az érdekképviselés tartalma és jellege összetett, legfontosabb elvei a párt-, a területi, a korporatív és etnikai képviselés.

2. Hatalmi funkció: a parlament a politikai alternatívák között választva (döntve) meghatározza a társadalom fejlődési irányait, struktúráját és politikai tartalmát. A pártok parlamenti részvételi aránya a választók akaratát hivatott kifejezni. A pártok programja a választási győzelem révén megszerzett kormányhatalom birtokában alakul át parlamenti döntésekké. A parlamenti hatalom megvalósulása a döntési eljárásokban történik, ahol érvényesülnie kell a jogi és szakmai racionalitásnak, valamint a parlamenti demokrácia követelményeinek.

3. Jogalkotó funkció: a parlamenti döntéshozatali eljárás keretében születnek meg azok a jogszabályok, amelyeknek magatartást befolyásoló és szabályozó szerepük van. Tulajdonképpen a "legitim erőszak monopóliumával" szankcionált magatartásirányító jogi eszközzel csak a parlament rendelkezik.

4. Politikai ellenőrzési funkció: a parlament a hatalommegosztás intézményrendszerében egyrészt kizárólagos (pl. a köztársasági elnök felelősségre vonása), másrészt különleges (pl. a kormánnyal szembeni bizalmatlanság), harmadrészt speciális (pl. képviselő mentelmi jogának felfüggesztése, interpellálás) ellenőrzési és felelősségrevonási jogosítványok illetik meg.

5. Politikai nyilvánosság biztosításának funkciója: a parlament a politikai nyilvánosság koncentrált kifejezője, annak legfontosabb intézménye. Itt fejtik ki a képviselők, kormánytagok, bizottságok álláspontjaikat és azok indoklását (kötelezően nyilvánosan!). A parlament egyaránt nyilvános politizálásra kényszeríti a pártokat, a kormányzatot és a képviselőket.

6. Legitimációs funkció: a demokratikusan megválasztott parlament a legfontosabb legitimációs intézmény. E funkciója a politikai rendszer hatalmi mechanizmusának, ill. a működése során keletkező döntések társadalmi elfogadtatása tekintetében érvényesül. A parlamenti legitimáció nem személyi, hanem szervezeti-intézményi legitimáció! Tehát a funkciót nem tisztségviselője, képviselője tölti be, hanem a parlament egésze.

A jelenkori politikai rendszerek "osztályozása"

1. Pluralista-demokratikus politikai rendszerek

- a/ parlamentáris demokrácia
 - alkotmányos monarchia (Nagy-Britannia)
 - parlamentáris köztársaság (Németország)
- b/ prezidenciális rendszer (Franciaország)
- c/ hagyományos forma (Svájc)

2. Tekintélyuralmi-diktatórikus politikai rendszerek

- a/ tekintélyuralmi-bürokratikus berendezkedés
- b/ kivételes rendszerek és államok

totális (kizáró)

- fasizmus

nem totális (beszámító)

regresszív (kizáró)

- katonai diktatúrák

progresszív (beszámító)

- bonapartizmus

A napjainkhoz kötődő politikai rendszerek és államok minősítéséről gondolkodva legalább három jellemző jegyet kell figyelembe vennünk: 1. a hatalom struktúráját; 2. a politikai akaratformálás, akaratképzés, érdekérvényesítés jellegét, lehetőségét, kialakításának módját; 3. a társadalom és az állam egymáshoz való viszonyát.

Ennek megfelelően a demokratikus politikai rendszert, illetve az államot: 1. a hatalom pluralista szerkezete; 2. a politikai akaratképződés és érdekérvényesítés nyílt, tagolt megformálása; 3. a társadalomnak az állammal szembeni nagyfokú önállósága jellemzi.

A tekintélyuralmi, diktatórikus politikai rendszer és állam ezzel szemben: 1. a hatalom monista, tagolatlan struktúrájával; 2. a politikai akarat- és érdekképződés kialakításának monopolista, zárt szerkezetével; végül 3. a társadalom államban történő politikai felszippantásával, uralma alá hajtásával írható le.

A tekintélyuralmi-diktatórikus rendszereken belül fellelhető lényeges különbségek alapján további kategorizálást végezhetünk el.

Beszélhetünk tekintélyuralmi-bürokratikus, azaz egy szervezet (lehetősége szerint politikai párt), illetve az azt megtestesítő személy vagy személyek karizmatikus képességébe vetett hiten, dinamikus és intenzív társadalomátalakító ideológiára támaszkodó politikai rendszerről.

(A bonapartizmus: először Franciaországban jött létre a XVIII. századi forradalom után. Általános értelemben akkor beszélhetünk róla, amikor a politikai problémákat egyszemélyi uralommal, a hadseregre támaszkodva oldják meg. Főként kiélezett társadalmi konfliktusok idején, a szemben álló politikai erők között bizonytalan erőegyensúly jön létre, s ekkor a hatalmon lévők, a katonaságra épülő államhatalom erőszakkal beavatkozik.)

A tekintélyuralmi-diktatórikus rendszerek politológiai jellemzői:

1. A társadalmi integráció központosított, újraelosztó (redisztributív) jellege.
2. Pártközpontú politikai rendszer kialakulása.
3. A hatalom kizárólagos gyakorlása a párt által.
4. A döntési jogkörök erős vertikális és horizontális centralizációja.
5. Minden szférára kiterjedő erős szervezeti koncentráció.
6. A gazdasági és politikai bürokrácia megnövekedett feladatainak ellátására rendkívül megnövekedett igazgatási apparátus kialakulása.
7. A politikai, jogi és szervezeti normák számának megnövekedése: általánosult túlszabályozás a társadalomban.
8. A hatáskörök összekeveredése.
9. Elsősorban személyi függőségen alapuló hatalmi hierarchia intézményesülése.
10. A hatáskörök meg- és újraelosztásának sajátos zsákmányrendszere.

Az "államszocializmus" hatalomgyakorlásának két modellje

Az "államszocializmus" politikai rendszere extenzív: minden társadalmi létszférát átfog "felülről", ennek centruma a KP,

1./ Totalitáriánus-modell: olyan struktúra, ahol a társadalmi szférák összességét egy (politika) centrumból szabályozzák (pl.: KNDK, Kuba).

- a pol. rendszer központja a KP, amely mint Síva az ezer karjával, mindent elér és átfog,
- egyneműsíti a társadalmat: minden csak a politikai logika szerint működhet,
- gyakorlatilag az állampolgár olyan "alattvaló", akinek napi 24 óráját szabályozzák.

Modern társadalom nem irányítható egy centrumból!

2./ Iekintélyelvű (autoriter) modell

- csak a politikai szférára igaz az egyközpontúság (Magyarországot is így írták le Nyugaton),
- a pol. rendszer és a többi társadalmi létszféra között két közvetítő mechanizmus van, amellyel a vezetés megpróbálja a társadalmat irányítani, illetve a maga fejlődésében követni:

a/ Szocialista állami korporativizmus

- a "nagy a szép", a "szocialista",
- gigantomán nagyüzemek (a javak elosztásában prioritásuk van, de a politikai-hatalmi szerkezetben és a gazdaságban is),
- a nagyszervezetek közel esnek a döntési szinthez (a "hatalom füléhez"): "kijárások", "lobbyzás",
- nagy szervezeti érdeksztruktúrák, s mindinkább monopolizált érdeksztruktúrák is: pl. a költségvetésből - redisztribúció útján - részesedés (nekik jut, a többieknek talán),

